

*J.Şükürova. Əziz Dövlətabadi təzkirəsində fəhləviyyat yazan şairlər
// Əlyazmalar yanmır, 2022, № 1 (14), s.116-122.*

UOT: 81; 811.

Jalə Şükürova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26

e-mail: shukurova.jalya@mail.ru

ƏZİZ DÖVLƏTABADI TƏZKİRƏSİNDƏ FƏHLƏVİYYAT YAZAN ŞAİRLƏR

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda yayılmış və pəhləvi dillərinin bir qolu sayılan “Azəri” adı ilə məşhur olan və pəhləvi dili və ya ləhcəsidir. Qərb şərqşünasları tərəfindən bu dilin öyrənilməsi daha öncələrə təsadüf etsə də, İranda ilk dəfə bu dili tədqiqatə cəlb edən Əhməd Kəsrəvi olmuşdur. Bu dil üzərində ilk geniş tədqiqat işi aparmış İran tarixçisi Əhməd Kəsrəvi “Azəri və ya Azərbaycanın qədim dili” adlı kitabında bu dildən nümunələr və onun “tati dili” ilə əlaqəsini göstərmişdir. Tarixin şahidi olan bəzi yazılı mənbələr bu dilin mövcudluğunu sübut edir. Bu dildə yazılan və günümüzə qədər gəlib çıxan, daha çox Təbriz şairlərinin yaradıcılığında rast gəlinən və “fəhləviyyat” başlığı ilə tarixi qaynaqlarda adı çəkilir. Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsində fəhləviyyat yazar şairlər haqqında da məlumat verilmişdir. Təzkirədə Banu Bağban Ərdəbili, Ruhi Ənarcani, Səfiəddin Ərdəbili, Əbdülqadir Marağayi, İsmət İspəsti, Kəşfi Nəmini, Məğribi, Nəbati Qaracadaği, Hümmam Təbrizi, Yaqub Ərdəbili kimi söz ustalarının yaradıcılığı öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XIV əsr azəri dilində yazılan ədəbiyyat nümunələrinin ən məhsuldar bir dövrü hesab olunur.

Açar sözlər: *İran, İran dilləri, Azəri dili, fəhləviyyat, fars dili, tat dili, Kəsrəvi*

Giriş

İran dünyanın ən qədim mədəniyyət və sivilizasiyasının beşiyidir. Bu mədəniyyət zərdüştlük ideologiyasında, mixi əlifbası ilə olan yazılı kitabələrdə, Ə.Firdövsinin məşhur “Şahnamə” epopeyasında, tarixi-məbədlərdə, memarlıq abidələrində, təsviri incəsənətdə, elmdə və s. özünü təcəssüm etdirir. Asiyanın cənubunda yerləşən İran tarixən qədim Şərqi inkişaf etmiş ölkələrindən biri olmuşdur. Qocaman Şərqi Elam mədəniyyəti, Şumer sivilizasiyasının yaranışı, intibahı müasir insanı təəccübləndirməyə bilmir. Onu da qeyd

etmək lazımdır ki, qədim İran əhalisinin (buraya farslar, madaylar, parfiyalılar, soqdlar və s. daxil idilər) etnik mənsubiyyəti, siyasi tarixi, dini inanc və təsəvvürləri bu mədəniyyətin təntənəsi və əzəmatinin əsas göstəricilərindən qayələrindən biri hesab edilə bilər.

Riçard Nelson Fraya görə İran, İran dillərinin danışıldığı və İranın çoxmədəniyyətliyi saxlayan torpaqların hamısını əhatə etməkdədir. [1] Qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazilərdə fars dillərindən əlavə şifahi və yazılı ədəbi nümunələri olan başqa dillər də mövcud olmuşdur. Bəzi dillər bugünə qədər öz aktuallığını qorumuş, bəzi dillər isə müxtəlif tarixi, coğrafi və ya ictimai səbəblər üzündən sıxışdırılıb çıxarılmışdır.

Bu dillərdən biri də keçən əsrlərdə İranın şimal qərbində, xüsusilə Azərbaycanda yayılmış və pəhləvi dillərinin bir qolu sayılan "Azəri" adı ilə məşhur olan və pəhləvi dili və ya ləhcəsidir. Bu dil bu gün əhatə dairəsi məhdud olan Qərbi İran dilləri ailəsindən olan bir dildir. Qərb şərqşünasları tərəfindən bu dilin öyrənilməsi daha öncələrə təsadüf etsə də, İranda ilk dəfə bu dili tədqiqatə cəlb edən Əhməd Kəsrəvi olmuşdur. Bu dil üzərində ilk geniş tədqiqat işi aparmış İran tarixçisi Əhməd Kəsrəvi "Azəri və ya Azərbaycanın qədim dili" adlı kitabında bu dildən nümunələr və onun "tati dili" ilə əlaqəsini göstərmişdir. [2] O, kitabında bu dilə aid bir çox nümunələr təqdim etmişdir. Kəsrəvi müəyyən mənbələrə istinad edərək "qədim azəri dili"nin türk dili olmadığını və tamamilə İran dilləri qrupuna aid olduğunu qənaətinə gəlmişdir. Kəsrəvi və digər dilçi alimlər Azərbaycanda yayılan qədim İran dili barədə apardıqları araşdırmalarda istinad etdikləri müəlliflər sırasında yalnız Abdulla Yaqutun "Micəmül-üdəbə" əsərində Əbuləla Müəccinin tərcümeyi-halını təqdim edərkən Xətib Təbrizinin öz həmsəhərlisi ilə "Azəri" dilində olan söhbətini nümunə kimi göstərərək "qədim İran dili ifadəsini" işlətmişlər. [3]

400 il bundan öncə İrəvan, Naxçıvan, Təbriz, Marağaya səfər etmiş Osmanlı səyyahı Əvliya Çələbi 700 il bundan əvvəl ərəb, türk, monqol tayfalarının köçündən sonra pəhləvi (Azəri) dilinin Naxçıvan, Marağa, Təbrizdə hələ də öz aktuallığını qoruduğunu yazmışdır: "Əhalinin qayət əbyəzül-lövn olub, gözləri mükəmməl, şirin sözlü, münəvvər üzlü mərəi adamlardır. Lakin yenə əksərişi nəhanicə Hənəfiməzhəb, süləhaməşrəbdirlər. Qadınları əksəriyyəni pəhləvi dilində qoftqu edirlər". [4, s. 269]

Qədim Azəri dili pəhləvi dilinin ərəb istilasından və türk tayfalarının istilasından sonra da mövcudluğunu davam etdirən bir qoludur. Lakin həmin ölkədə türk dilinin bərqərar olması ilə "azəri" dili getdikcə zəifləmiş və aradan getmişdir. Minorski pəhləvi dilinin Pəhlə məntəqəsinin dili olduğunu və tədricən İranın qərbinə qədər yayıldığını qeyd edir. [5, s. 189] Qaynaqlar isə azəri dilinin Azərbaycanın erkən türk əhalisinin dili olması haqqında məlumat verirlər. "Əsrimizin 20-ci illərinə kimi və daha sonra tarixi ənənə olaraq azəri məfhumunu azərbaycanlıların adı ilə bağlamışlar. [6, s. 226]

Çox vaxt İran alimlərinin Azərbaycan dili ilə qarışdığı qədim azəri dili Qərb İran dillərinin tat-talış və ya azəri qrupuna daxil olan, indiki talış dilinin qalıqları olan azəri dilidir. Müasir dövrümüzün G.Vindfur, Donald kimi məşhur, dilçi alimləri Azərbaycan ərazində danışılan və azəri dili kimi tanınan bu dialekti tat dillərinin bir qolu hesab edirlər.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Azərbaycanın bəzi bölgələrində yayılmış olan azəri dili heç vaxt rəsmi və ədəbi dil olmamış, hər hansı bir regionun və

məntəqənin yerli dialekti olmuşdur. Bu dialekt isə ərazidən asılı olaraq özünə məxsusluğu ilə bir-birlərindən seçilmişlər.

Digər tərəfdən, bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, professor Minorskinin "İslam ensiklopediyası"nın (ingiliscə) birinci nəşrindəki "Tat" başlıqlı yazısında bu dilin tarixən İran dillərindən biri olduğunu, İranın qərbində və mərkəzində İslam dövrünün dillərinin türk olmadığını qeyd etmişdir. [5, s. 190] Nəticə etibarilə tat, talış, gilək, kürd, gorani dilləri ortaq ədəbi dilə çevrilməyən, buna görə də hər şəhərdə, kənddə fərqlənən yerli dialekt növləri olmuşdur. Bunların arasında yalnız kürd dili son bir-iki əsrdə inkişaf etmiş və daha fərqli bir yazıya çevrilmişdi.

Bir çox İran dilləri demək olar ki, ölü dillər qrupuna daxildir və ya çox az işlənir. Buna da səbəb monqolların, səlcuqların ağalığı və bir çox ərazilərin türkləşməsi olmuşdur. Lakin bütün bu tarixi proseslər həmin dildə yazılmış bəzi ədəbi nümunələrin dövrümüzə gəlib çatmasına mane olmamışdır. Tarixin şahidi olan bəzi yazılı mənbələr bu dilin mövcudluğunu sübut edir. Bu dildə yazılan və günümüzə qədər gəlib çıxan, daha çox Təbriz şairlərinin yaradıcılığında rast gəlinən və "fəhləviyyat" başlığı ilə tarixi qaynaqlarda adı çəkilir. Yerli ləhcələrdə yazılan dörd misradan ibarət fəhləviyyatlar iki qrupa ayrılır:

1) Qədim Fəhləviyyatlar - bu gün ölü sayılan dillərdə (Təbriz, Həmədan, Qəzvin bölgələrində) yazılmış sənət nümunələridir.

2) Yeni fəhləviyyatlar - bu gün də danışılan (Giləki, lor, Mazandaran) dillərində yazılmış şeir nümunələri.

Fəhləviyyatlar vəzn etibarilə də iki hissəyə bölünür: əruz vəznində yazılan fəhləviyyatlar və digər vəznlərdə yazılan fəhləviyyatlar. Fəhləviyyatların çoxu heca vəzninin həcəz bəhrində yazılmışdır. Ümumiyyətlə, dübeytlər və fəhləviyyatlar əsasən bu bəhrədə yazılır. Lakin bəzi fəhləviyyatlarda ikinci və ya üçüncü misra müşakili-məhzuf bəhrində də olur.

Şəms Qeysin fikrinə görə fəhləviyyatlar, xüsusilə Həmədan, Zəncan və İraqda böyük əhəmiyyət qazanmışdır. "Uraman" və "uramanan" adlı xüsusi bəstə ilə oxunan bu dördlüklər əruzun həcəz bəhrinin "məfa'ilun, məfa'ilun, fa'ilun" və ya müşakili bəhrinin "fa'ilatün, məfa'ilün, fa'ilün" nəzmində yazılmışdır". [7]

Ruhi Unarcani öz risaləsinin sonunda Təbriz əhalisinin danışdığı dildə olan nümunələri fəhləviyyatların bir nümunəsi hesab etmişdir. [8, s. 330] Digərləri isə həmin nümunələri 350 il bundan öncə Təbriz əhalisinin danışdığı dil ilə qarışmış bir dil hesab edirlər. Bəzi fəhləviyyatların bir çox yerlərdə sufi məclislərində musiqinin müşayiəti ilə oxunduğu deyilir. [9, s. 129]

İranın şimal hissəsində, qərb məntəqələrində danışılan dialektə yazılan dübeyt formasında olan fəhləviyyatlar İslamdan əvvəl İranda yayılmağa başlamışdır. Tarix boyu İranın hər guşəsinin, hər şəhərinin özünəməxsus ədəbi fəaliyyəti mövcud olmuşdur. Əbu Səid Nəhavəndiyə (vəfat. h.q. 331 il), Baba Tahir Həmədaniyə (vəfat h.q. 401 il), Bündar Raziyə (vəfat h.q. 401 il) aid olan fəhləvi ədəbiyyatının qədim nümunələri vaxtilə geniş arealı əhatə etsə də, zaman keçdikcə yoxa çıxmış, onun az sayda nümunələri şairlərin divanlarında, fars və ərəb dilində yazılan cüng və mətnlərdə qalmışdır. Bu şairlərdən əlavə Məhəmməd Kəccani, Əbdülməcid Təbrizi, Hacı Əminəddin Bülə, Əbdülrəhim Xəlvəti Təbrizi və s. söz ustalarının adını çəkmək olar.

Əziz Dövlətabadının "Süxənvərani-Azərbaycan" təzkirəsində fəhləviyyat yazar şairlər haqqında da məlumat verilmişdir. Təzkirədə Banu Bağban Ərdəbili, Ruhi Ənarcani, Səfiəddin Ərdəbili, Əbdülqadir Marağayi, İsmət İspəsti, Kəşfi Nəmini, Məğribi, Nəbati Qaracadağı, Hümam Təbrizi, Yaqub Ərdəbili kimi söz ustalarının yaradıcılığı öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XIV əsr azəri dilində yazılan ədəbiyyat nümunələrinin ən məhsuldar bir dövrü hesab olunur. 1327-ci ildə tərtib olunan "Səhabül-fürs" lüğətinə azəri dilində olan 11 söz daxil edilmişdir. Bundan əlavə İbn Bəzzaz "Səffətüs-səfa" təzkirəsi Şeyx Səfinin dilindən 12 dübeyti və 3 cümlə, Banu Bağban Ərdəbiliyə aid bir fəhləviyyatı daxil etmişdir.

Banu Bağban Ərdəbili Şeyx Ərdəbilinin dövründə yaşayan şairlərdən olmuşdur. İbn Bəzzaz bu xanımın adını öz təzkirəsində qeyd etmişdir. Banu Bağban Şeyxə bağlı bir insan olmuşdur. Bir gün Şeyx Səfinin onu heç yad etməsinə işarə edəcək aşağıdakı fəhləviyyatı yazır:

دیره کین سر به سودای ته گجی
دیره کین چش چو خونین اسره ریجی
دیره سر باستانه اچ ته دارم
خود تواجی کو ورجختی چو کیچی

Şərh: Daha gecdir, mən sənin sevdandan dəli olmuşam
Daha gecdir, bu gözlər qanlı yaş axıdır.
Daha gecdir, artıq sənin kandarındayam
Heç özü sormur ki, axı bu bədbəxt kimdir. [10, s. 7]

Fəhləviyyat yazan sənətkarlar arasında Səfiəddin Ərdəbilinin yazdığı fəhləviyyatlar xüsusi yer tutur.

Süleyman şah Səfəviyə ithat edilən, Şeyx Zahid Gilaninin nəvəsi Şeyx Hüseyn tərəfindən yazılmışdır "Silsilətül-nəsəbi-Səfəviyyə" əsərində Səfəvi şahlarının əcdadı Səfiəddin Ərdəbiliyə aid edilən 11 fəhləviyyat (dübeyti) qeyd edilmişdir. Şeyx Hüseyn II şah Abbasın Qəndəharı fəth etdikdən dənəmdən (1059 h.q.) sonra yaşa döldüğü üçün inzivaya çəkilmışdir. Bu kitabın yazılması Süleyman şahın hakimiyyətinin əvvəllərinə, əsər müəllifinin isə ömrünün son dönəmlərinə təsadüf etmişdir. Əsərin yazıldığı vaxt Ərdəbildə yayılan azəri (pəhləvi) dili artıq unudulmuşdur. Əli Əşrəf Sadiqinin fikrincə əsər müəllifinin bu dil ilə heç bir tanışlığı olmamışdır. Heç bir şübhə yoxdur ki, Şeyx Hüseyn bu şeir nümunələrini daha qədim mənbələrə istinad edərək əsərinə daxil etmişdir. Şeyx Səfinin kəramətindən və tərcümeyi halından bəhs edən ən qədim kitab şeyxin vəfatından 24 il sonra (759h.q.) yazılmış İbn Bəzzazın "Səffətüs-səfa" əsəridir. İbn Bəzzaz "Səffətüs-səfa" əsərində Şeyx Sədrəddinin atası Şeyx Səfi həzrətləri ilə söhbətində fəhləviyyat ilə fikrini belə ifadə etmişdir:

"شیخ صدرالدین خلد الله برکته فرمود: از شیخ سؤال کردم وقتی که به حضرت شیخ زاهد رسیدی از دل خبر داشتی؟ شیخ قدس سره فرمود به زبان اردبیلی: کار بماند تمام بری

"Şeyx Sədrəddin (Allah onun bərəkətini daimi eləsin!) buyurmuşdur: şeyxə sual etdim ki, Şeyx Zahidə yetişməyin ürəyinə dammışdımı? Şeyx Ərdəbil dilində həzrətləri cavab

verdi: “Kar bemande kar təmambəri” Yəni: Ey evi abad ev, iş tamam oldu, ancaq mürşidin təndehi qaldı. [11, s. 220]

“Silsilətin-nəsəb” əsərinin müəllifi isə yazır: “Şeyx alim, fazil, təfsirçi idi, təbinə malik idi. Belə ki, aşağıdakı fəhləviyyə şeyxə aiddir.”

صاحب کرمی که صد خطا می بخشد
خوش باش صفی که جرم ما می بخشد
هر کس که جوی مهر علی در دل اوست
هر چند گنه کند خدا می بخشد.

Kərəm sahibi yüz günahı bağışlar,
Xatircəm ol, ey Səfi, bizim günahımızı bağışlar.
Qəlbində Əli məhəbbəti varsa əgər,
Hər nə günah etsə, Allah bağışlar. [12, s. 35]

Kəsrevi bu fəhləviyyatların hansısa bir cüngdən köçürüldüyünü, hər bir fəhləviyyatın şərhinin də həmin cüngdə mövcudluğunu və bu şərhlərin də müəllifin, yəni Şeyx Səfinin özünə aid olduğu qənaətindədir. Belə ki, şah Süleymanın dövründə azəri dili artıq unudulmuşdu. Təzkirə müəllifi də təbii ki, bu dilə bələd olmamışdır. Ona görə də çox güman ki, şərhlər də Şeyx Səfinin özünə aid olmuşdur.

صفیم صاف گنجان نمایم
به دل درده ژرم تن بی دوایم
کس به هستی نبرد ره به اوایان
از به نیستی چو یاران خاک پایم

Səfiyəm, saflıq xəzinəsini göstəririk,
Ürəyə dərd, cana dərman deyilik.
Heç kəs vəhdət aləmində Ona yetə bilməz.
Mən yoxluq ilə dostların ayaq tozuyam. [10, s. 43]

“Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsində XIV əsrdə yaşamış Məhəmməd Şirin kimi məşhur olan Məğribi Təbrizinin də yazdığı fəhləviyyatlar yer almışdır. Məğribi Təbrizi Şeyx Ərdəbilinin müasiri olmuşdur. Onun fəhləviyyatları Şeyx Səfinin XIV əsrdə yazılmış azəri dilində olan fəhləviyyatları kimi tanınmışdır. Şeyxin fəhləviyyatları ilə müqayisə edərkən ləhcə, dil xüsusiyyətləri baxımından çox oxşar olduğu aydın görsənsə də, hər birində özünəməxsus ürfani termin və istilahlər, söz və ibarələr işlətməşlər. Bunun da müəyyən səbəbləri vardır. Belə ki, Şeyx Ərdəbil ləhcəsində, Məğribi isə Təbriz ətrafında danışılan ləhcə ilə yazmışlar.

Əbdülməcidi Mövləviyə məxsus olan 1605-ci ildə üzü köçürülən divanın nüsxəsində şairin qələmindən çıxan fəhləviyyatlar mövcuddur. Ə.Mövləvi şairə məxsus olan on üç fəhləviyyatı divana daxil etmişdir. Ə.Dövlətabadi “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsində nümunə üçün Məğribinin azəri dilində olan bir qəzəlini və fəhləviyyatlarını vermişdir:

نه گیتی بر هنو نه کوشن و دشت
کما چهنامه داری تو مه می کشت
تو مه چهنام اما آورده بین بوم
اما رنگ از ول و آلالوان دشت

Nə dünya var idi, nə çöl, nə səhra,
Aşıqlık toxumunu əkmişəm
Eşqimizin toxumunu bu torpağa gətirdilər.
Çəmənin lələlərinə rəng bağışladıq. [10, s. 957]

Ərdəbilin tanınmış nəslinin nümayəndəsi, Şeyx Səfinin oğlu Şeyx Sədrəddinin müasiri olmuş Kəşfi Nəminin qələmindən çıxan 11 fəhləviyyat Nəcməddin Razinin "Mirsadül-übbad" əsərində qeyd olunub.

Ümumiyyətlə bu mövzu İran ədəbiyyatşünasları və dilçiləri tərəfindən geniş araşdırılmışdır. Məmmədəmin Ədib Tusi, Əhməd Təfəzülü bu sahədə araşdırma aparan ən məhsuldar alimlərdən hesab olunurlar.

Nəticə

Qədim azəri dili Qərb İran dillərinin tat-talış və ya azəri qrupuna daxil olan, indiki talış dilinin qalıqları olan azəri dilidir. Cənubi Azərbaycanın bəzi bölgələrində yayılmış olan azəri dili heç vaxt rəsmi və ədəbi dil olmamış, hər hansı bir regionun və məntəqənin yerli dialekti olmuşdur. Bu dialekt isə ərazidən asılı olaraq özünə məxsusluğu ilə bir-birlərindən seçilmişlər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ричард Фрай. Наследие Ирана «Наука» 1972.468 стр.468
2. احمد كسروی. آذری و یا زبان باستان آذربایجان ۱۳۹۰ تهران
3. یاقوت حموی، شهابالدین ابو عبدالله (م ۱۹۵۵). معجم البلدان. بیروت: دار صادر
4. Evliya Çelebi Seyahetname "İstanbul"-1935; 398 s.
5. Minorsky V. "Adharbaydjan" Encyclopaedia of İslam. I; Leiden; Brill. P
6. Qəniyev Həsən. Azərbaycan tarixi, Bakı, 2019;499 s.
7. شمس-قیس-رازی-و-واکوی-نظرات-او-درباره-وزن-و-قافیه-و-هماهنگی-اجزای-شعر.
8. <http://ensani.ir/fa/article/394583>
9. رساله روحی انارجانی. سعید نفیسی. "فرهنگ ایران زمین" جلد ۲. ص. ۳۸۹.
10. تفضلی احمد. فہلویات. ترجمہ فریبا شکوہی. شماره ۲۹.
11. دولت آبادی عزیز. سخنوران آذربایجان ج اول ۱۳۷۷.
12. صفوہ الصفا. ۱۳۷۳ ص ۱۳۰۵ ابن بزاز اردبیلی.
13. PDF. سلسلہ النسب صفوی. 12

Jalya Shukurova

Poets Who Wrote Fehlavat in Aziz Dovletabadi's Tazkira

The Azeri language, known as one of the Pahlavi languages, is widely spoken in the northwest of Iran, especially in Azerbaijan. It is a language belonging to the Western Iranian language family, and its use is limited today. Although the study of this language by Western Orientalists was earlier, it was Ahmed Kasravi who first studied this language in Iran.

The ancient Azeri language, often mixed with Azeri by Iranian scholars, is a remnant of the Talysh language, which belongs to the Tat-Talysh or Azeri group of Western Iranian languages.

Fehlavat written in this language and preserved to this day is most often found in the works of Tabriz poets.

Key words: *Iran, Irans language, language azeri, fehleviat, Persian language, tat language, Kasravi*

Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Nəsim Göyüşov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.